

<http://doi.org/10.17721/1728-2721.2019.73.8>
УДК 911.53(477.4)

І. Кравцова, канд. геогр. наук, доц.,
О. Лаврик, канд. геогр. наук

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, Умань, Україна

ПРОСТОРОВО-ЧАСОВИЙ АНАЛІЗ ФОРМУВАННЯ СТРУКТУРИ СУЧАСНИХ САДОВО-ПАРКОВИХ ЛАНДШАФТІВ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Здійснено просторово-часовий аналіз формування сучасної структури садово-паркових ландшафтів Правобережної України на прикладі Національного дендрологічного парку "Софіївка" НАН України, дендрологічного парку "Олександрія" НАН України, Синицького парку Черкаської області, Немирівського парку, Сокилецького та Печерського парків Вінницької області. Зроблено акцент на тому, що просторове розташування Правобережної України, особливості природних умов і розмаїття натуральних ландшафтів визначили привабливість території для її освоєння різними народами й етносами. Пограничність положення зумовила взаємодію і накладання західноєвропейської та східноєвропейської культур, матеріальним виявом яких є садово-паркові ландшафти. Садово-паркові ландшафти є своєрідною групою антропогенних ландшафтів, які складені природним і технічним блоками. Особливості саме технічного блоку визначаються не лише природними умовами території, а й культурою організації садово-паркового ландшафту відповідно історичного періоду. Зазначено, що у ландшафтній структурі старовинних садово-паркових ландшафтів представлені русловий, заплашний, схиловий та вододільний типи місцевостей, які є типовими для території дослідження. Формування, функціонування та розвиток садів і парків пов'язаний із особливостями соціально-економічного та історичного розвитку території. Руслово-заплашний тип місцевостей представлений урочищами річок, ставків, островів, вирівняних поверхонь, зайнятих лучною рослинністю. Переважно урочища цього типу місцевостей укладені такими ландшафтнотехнічними системами, як мости та греблі. Схиловий тип місцевостей включає різноманітні прості та складні урочища із крутими схилами від 5° до крутих відвісних стінок. Зайнятий, переважно, парковими насадженнями та лучними ділянками. Ландшафтно-технічні системи представлені різними видами сходів. Вододільний тип місцевостей представлений урочищами слабо хвилястих поверхонь. Він включає паркову забудову, представлену різноманітними будівлями. Незважаючи на пейзажний стиль планування території, у межах вододільного типу місцевостей спостерігається наявність регулярних елементів організації території – це алеї, партери, боскети тощо.

Ключові слова: антропогенні ландшафти, садово-паркові ландшафти, парки, урочища, ландшафтна структура.

Постановка проблеми. Упродовж тисячоліть люди постійно змінювали окремі геокомпоненти та властивості ландшафтів, надаючи їм розвитку потрібного спрямування й максимально адаптуючи до власних потреб. Це й зумовило формування такого особливого порядку ландшафтів, як антропогенні. Якщо спершу це були первісні поселення і різноманітні сільськогосподарські угіддя, то на сьогодні нас оточують урбанізовані райони, промислово-транспортні вузли, значні за площею агропромислові та індустріальні комплекси тощо. Прогресуючі тенденції до технізації й комп'ютеризації середовища, зниження естетичних якостей забудови міст, виникнення різноманітних захворювань – усе це визначає актуальність проблеми гармонізації взаємовідносин людини та природи. Серед значного різноманіття антропогенних ландшафтів заслуговує на увагу група садово-паркових ландшафтів, які за своєю структурою, функціональними особливостями і взаємозв'язками вирішують зазначену проблематику.

Просторове розташування Правобережної України, особливості природних умов і розмаїття натуральних ландшафтів визначили привабливість території для її освоєння різними народами й етносами. Пограничність положення зумовила взаємодію і накладання західноєвропейської та східноєвропейської культур, матеріальним виявом яких стали садово-паркові ландшафти. Як об'єкти специфічного (естетичного) впливу людини на природу вони потребують детальних ландшафтознавчих досліджень і розробки конструктивно-географічних засобів щодо оптимізації їхнього функціонування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сади і парки є важливими об'єктами досліджень істориків, географів, біологів, ландшафтних дизайнерів, інженерів, архітекторів тощо. Ландшафтознавці розпочали їх вивчати лише із 70-х рр. ХХ ст. Ф. М. Мільков запропонував розглядати садово-парковий тип міських ландшафтів, який характеризується максимальним для міста озелененням, незаасфальтованими ґрунтами, фауністично багатими біоценозами [12]. Л. І. Рубцов відносить садово-паркові ландшафти (залежно від інтенсивності впливу господарської діяльності людини на географіч-

ний ландшафт) до категорії культурних – відповідної модифікації натуральних ландшафтів, які мають високу продуктивність і економічну ефективність, а також пропонують максимально можливе збереження ділянок із природним середовищем [15]. Г. І. Денисюк розглядає садово-паркові ландшафти як певний тип селитебних ландшафтів, зазначаючи, що вони відіграють помітну роль у ландшафтній структурі міст; це оригінальні зразки садово-паркової архітектури з багатим набором дерев і кущів, інколи мальовничими галявинами, ігровими атракціонами та водоймами [4]. Попри значні успіхи пізнання суті садово-паркових ландшафтів [10] недостатньо розглянуто залишається проблема вивчення їх структури у динаміці змін.

Мета статті: здійснити просторово-часовий аналіз формування структури сучасних садово-паркових ландшафтів Правобережної України.

Результати досліджень. Садово-паркові ландшафти необхідно розглядати в історії зміни одного періоду іншим, уявляючи процес тривалого становлення ансамблю, розрізняючи в ньому наслідки подій, авторський почерк творців, боротьбу різних художніх напрямів, поетичні відлуння минулих часів. Упродовж історії формування та функціонування садово-паркових ансамблів постійно відбувалася трансформація їхньої структури відповідно до модних тенденцій епохи або зміни соціально-економічного та політичного устрою держави, що призводило до перебудови системи світоглядних ідей.

Сади і парки створювали в місцях, непридатних для ведення сільського господарства. У межах території дослідження вони приурочені до долин річок, тому в їх ландшафтній структурі розглядають русловий, заплашний, схиловий та вододільний типи місцевостей. Польові дослідження показали, що у структурі *руслового типу місцевостей* можна виділити природні аквальні комплекси й водноантропогенні, представлені ставками, каналами, водоспадами тощо. Хоча річища значно відрізняються за морфологією, мають різну глибину і ширину, в їхній будові є чимало спільних ознак, що є наслідком роботи водного потоку. Так, кожне русло річки має плеса і перекати, чергування яких уздовж течії

річки порушують монотонність ухилу її дна. Перекати частково виражені на Південному Бузі та Росі. Вони приурочені до відрізків річищ із порівняно малою крутизою, значним нахилом (2–3°), що мають тенденцію до підняття. Саме цим зумовлені характерні риси формуючих переكاتи водно-річкових урочищ: незначні глибини, швидка течія та кам'янисто-гравійне дно. У сучасній структурі переكاتів річок характерними є чотири натуральних типи урочищ: центрального русла, мілководних русел і рукавів, порогів та островів (Печеро-Сокілецький парк, Корсунь-Шевченківський парк). У структурі плесових ділянок виділяються два типових водно-річкових урочища: центрального глибоководдя та прибережних відмілин (інколи з піщаними косами) [4]. Неодмінним елементом садово-паркових ландшафтів є водогосподарські ландшафтно-технічні системи (ЛТЧС) – мости, ставки, канали, водоспади. Ставки сформовані інженерно-технічними спорудами (греблями) та окремими урочищами або групами урочищ у відповідних типах долинно-річкових місцевостей. Найчастіше зустрічаються ставки заплавної типу місцевостей, збудовані на малих і середніх річках. Наприклад, каскад ставів у долині р. Кам'янки, ставки на р. Синиці тощо. Для них характерні два типи урочищ: центрального глибоководдя та прибережних відмілин. Вони можуть бути ускладнені насипними островами (із місцевих гірських порід), зазвичай, овальної форми, з укріпленими залізобетонними плитами, берегами або кам'яною кладкою, засаджені деревною рослинністю. Такі острови мають різні розміри, залежно від параметрів і конфігурації річкової долини, піднімаються над рівнем води на 0,5 м і більше. Інколи прикрашені альтанками (рожевий павільйон на острові Анти-Цирцеї на території Національного дендрологічного парку "Софіївка" НАН України). Ставки схилового типу місцевостей збудовані у глибоких балках. На території дендрологічного парку "Олександрія" НАН України є три таких балки: Східна, Середня та Західна, які йдуть у напрямі з півночі на південь і зливаються з долиною річки Рось. У східній балці були побудовані три декоративні ставки, які розташовані на різних гісометричних рівнях: Дзеркальний став, Холодний став і Лазневий (площею понад 0,65 га). У Середній балці знаходяться такі ставки, як Акваріум Золотої Рибки, Лебединий, Поповича і Срібний Серпанок. У Західній балці – каскад із чотирьох ставків загальною площею 7 га: верхнього – Потерчата, середніх – Русалка і Водяник, нижнього – Скельний [13]. У "Софіївці" – це Женевське озеро, яке сформувалося на місці колишнього гранітного кар'єру. Поширеними є канали – неглибокі (до 1,5–2,0 м), довжиною від декількох десятків метрів до 1–2 км, шириною 3–5 м, лінійно витягнені ЛТЧС [7–9]. Як ландшафтні комплекси вони нагадують русла річок, але характеризуються більш повільною течією. Мають високі (до 1–1,5 м) незаболочені береги з кущовими або деревними насадженнями. Зазвичай, для них характерне мулисте дно, в окремих випадках воно викладене гранітними плитами, а береги укріплені кам'яною або цегляною кладкою. Канали є на території Сокілецького парку (с. Сокілець, Немирівський район, Вінницька область), Немирівського парку (м. Немирів, Вінницька область). Це дериваційні канали, які були прокладені для подавання води на колеса "водяних" млинів. На каналах також будують водоспади. Наприклад, Великий водоспад висотою 15 м у Національному дендрологічному парку "Софіївка" НАН України; Великий і Малий водоспади, водоспад Черепаха у дендропарку "Олександрія" НАН України. Для *заплавної типу місцевостей* характерною групою урочищ є луки. Вони складені алювіальними відк-

ладами різного гранулометричного складу на лучних і лучно-болотних ґрунтах. У межах культурних садово-паркових ландшафтів заплавної тип місцевостей представлений територіями, зайнятими газонами. *Схиловий тип місцевостей* представлений схилами різної крутизни, морфологія яких складна. Виділяють урочища крутих схилів (35°), так звані "стілки", численні яри, балки, а також природні відслонення – уступи, карнизи, різні форми вивітрювання. Вони вкриті лісовими масивами, парковими насадженнями, частково терасовані й укріплені підпирними стінками, наявні різноманітні доріжки та сходи. *Вододільний тип місцевостей* представлений урочищами рівнинних і слабконахилених (0–3°) поверхонь, які переважно зайняті парковими насадженнями. Зазвичай, у межах цього типу місцевостей будували палаци, розміщували господарські споруди, прокладали алеї тощо.

Національний дендрологічний парк "Софіївка" НАН України був створений на території, укрітій степовою рослинністю. Місцевість розчленована балками та долиною річки Багно з виходами кристалічних порід на денну поверхню. Спочатку С. Щ. Потоцький планував усю долину річки Кам'янки з пагорбами та гранітними скелями перетворити на значний за розміром англійський парк, обладнаний численними каскадами і фонтанами. Планувалося всі навколишні горби засадити деревами з розкішним листям, на відкритих просторах на південь річки Уманки, на південний схід від с. Городецького, створити суцільний зелений масив, а на північному заході з'єднати парк із Грековим лісом. На заході він повинен був починатися від міської застави (тепер це район перетину вулиць Європейська і Велика фонтанна) і продовжуватися на схід до с. Піківець [3; 7; 9]. Упродовж першого періоду створення парку роботами керував військовий інженер Людвіг Метцель і садівник Олива. У перші чотири роки найінтенсивніше велося спорудження гідротехнічних споруд, будувалися греблі, проводилися роботи щодо поглиблення дна майбутніх водойм, створювалися підземні шлюзи, гроти, фонтани, були переміщені та встановлені у відповідному порядку кам'яні глиби. Місцеве каміння використовувалося для створення гребель, мостів, шлюзів, постаментів під скульптуру. Із каміння були створені гроти, водоспади. Була пробита підземна річка Ахеронт, вироблене овальне ложе Ахеронтського озера, створена Долина Велетнів тощо. Одночасно з переміщенням каміння на території парку розчищувалися місця для мальовничих галявин, висаджувалися листяні та хвойні дерева, декоративні кущі тощо. При будівництві парку використовувалися місцеві та екзотичні види дерев – платан, різні види сосен, ялина звичайна, ялиця, тюльпанне дерево. Оголені схили балок засаджувалися місцевими породами – дубом, липою, кленом, грабом і ясенем. Окремі великі екзоти привозилися здалеку із землею і висаджувалися на галявинах для створення закінчених паркових композицій. Так були сформовані основні масиви парку під назвою Дубинка, Грибок і Звіринець. На початок XIX ст. були створені водойми та острів, змінені русла джерел, побудовані фонтани й водоспади, споруджена оранжерея, висаджені дерева та кущі. В'їзд до "Софіївки" до 1836 р. був лише з боку оранжереї.

Упродовж наступних періодів відбувалася розбудова території парку, впорядковувалися межі, велося будівництво малих архітектурних форм, збільшувався видовий склад рослинності та тваринного світу [3; 9]. Із моменту відкриття парку в травні 1802 р. його площа збільшилася на 118,4 га, що є характерною особливістю цього садово-паркового ландшафту. "Софіївка" є прикладом долинно-балкового садово-паркового ландшафту, ландшафтну структуру якого формують урочи-

ща руслового, заплавного, схилового та вододільного типів місцевостей. Упродовж другого періоду (1832–1859) парк зазнав значних змін. У 1833 р. було прокладено вулицю Садову, що з'єднала парк із містом, 1838 р. – розширено та викладено бруківкою Головну алею, одночасно було виведено воду із центру парку до Головного входу. У 1844 р. при Головному вході було побудовано дві башти у готичному стилі. У 1841 – альтанка Грибок та Китайська альтанка. У 1842–1845 рр. за проектом архітектора Раппонета було побудовано павільйон Флора, 1843–1845 – Рожевий павільйон на острові Анти-Цирцеї. Після відвідування парку в 1847 р. царем Миколою I було перебудовано вхідні башти, павільйон Флори та Рожевий павільйон (1850–1852). На терасі Муз було засипано грот Аполлона і встановлено обеліск "Орел". Більшість дослідників указують, що другий період розвитку "Софіївки" був основним у будівництві архітектурних споруд. У 1889–1890 рр. В. В. Пашкевич заклав арборетум. Збільшилася площа парку за рахунок приєднання урочища Грекова балка, де було закладено лісовий розсадник. У 1946 р. Рада Міністрів УРСР прийняла спеціальну Постанову "Про відновлення і благоустрій Уманського державного заповідника "Софіївка". На ремонт і реставрацію парку було виділено 1 млн карбованців. У 1948 р. був затверджений генеральний план відновлення та розвитку заповідника "Софіївка". 1949 р. – створено декоративний розсадник площею 20 га. У цей час проводяться роботи з ремонту та реставрації малих архітектурних форм, дорожньо-алеїної системи, скульптур парку; інвентаризація деревних та чагарникових порід. У 1958 р. за постановою Черкаської обласної Ради "Софіївці" було відведено 6,19 га землі за рахунок земель Уманського міськкомунгоспу та 9,5 га – за рахунок земель Уманського сільськогосподарського інституту. У 1972 р. до "Софіївки" приєднали територію, площею 5,1 га, яка раніше належала військовій частині. Із 23 січня 1991 р. "Софіївці" надається статус самостійної наукової установи Національної академії наук України. Проводяться роботи з реставрації та відновлення об'єктів парку, розширення території тощо. Отже, сучасний парк займає частину долини р. Кам'янки, Грекову балку та балку Звіринець. Головною композиційною віссю є долина річки Кам'янки, на яку орієнтовані всі архітектурні композиції.

Національний дендрологічний парк "Софіївка" НАН України розташовано в межах міського селитебного ландшафту. Територія об'єкту безпосередньо межує із малоповерховою забудовою міста Умані, а також із сільськогосподарськими угіддями (полями, садами) Уманського національного університету садівництва (на південному заході) та землями Інституту цукрових буряків (північний схід). Аналізуючи ландшафтну структуру садово-паркового ландшафту, варто зазначити, що в межах Національного дендрологічного парку "Софіївка" НАН України переважають урочища схилового типу місцевостей, представлені схилами різної крутизни та експозиції, залісені насадженнями з деревно-чагарникових видів як аборигенної, так і екзотичної флори. Цей тип місцевостей займає близько 75 % площі території об'єкта. У межах руслово-заплавного типу місцевостей зосереджені урочища ставків, долини річки Кам'янки, струмків, водоспадів, островів, заплавлених луків. На вододільних ділянках містяться паркові насадження та науково-адміністративна частина парку.

Старовинний парк "Олександрія" було закладено у 1797 р. спочатку як літню, а потім і основну резиденцію графів Браницьких. Він розкинувся над річкою Рось на південно-західній околиці м. Біла Церква на площі бли-

зько 200 га на місці колишньої природної діброви. Основу рельєфу парку становить похилий до русла річки схил південної експозиції, порізаний трьома глибокими балками на чотири частини. Ці порослі лісом балки поступово розширюються до річки та на їх основі було створено ставки загальною площею близько 12 га. У прибережній частині на поверхню ґрунту виходять джерела лікувальної води та граніти. Усе це сприяло створенню динамічних водних потоків із каскадами й водоспадами. Пейзаж парку доповнюється і посилюється повноводною р. Рось та її розлогою долиною, площа водної поверхні якої в межах парку перевищує 10 га [2].

На околиці села Синиця Христинівського району Черкаської області знаходиться Синицький парк – пам'ятка садово-паркового мистецтва XVIII–XIX ст. Т. Яловицький став ініціатором створення пейзажного парку в мальовничому куточку села Синиця в долині однойменної річки. Був викопаний ставок у формі півкола, насипані чотири острови, через ставок був побудований цегляний арокний міст у венеціанському стилі. Навпроти мосту знаходився центральний в'їзд. У східній частині парку був побудований одноповерховий будинок із чотирма колонами при вході, стайні, господарські будівлі; були насаджені рідкісні види дерев: модрина (*Larix decidua* Mill.), сосна кримська (*Pinus pallasiana* D. Don), платани (*Platanus* L.), липа широколиста (*Tilia platyphyllos* Scop.), тюльпанне дерево (*Liriodendron tulipiferum* L.) [16].

У реєстрі територій та об'єктів природно-заповідного фонду Черкаської області станом на 01.01.1986 р. Синицький парк був зазначений як парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва місцевого значення [14], він входить у перелік Державного реєстру національного культурного надбання (пам'ятки архітектури та містобудування України) [5].

Площа парку становить 42,3 га [6]. Композиційним центром ансамблю є великий підковоподібний ставок площею 6,2 га із двома островами. Перший острів знаходиться у верхів'ї ставу. Його довжина сягає близько 60 м, ширина 6–7 м, над водою виступає на висоту 0,3–0,4 м, укритий деревною й чагарниковою рослинністю, багато сухостою та повалених дерев. Другий острів насипаний у розширеній частині ставка (довжина 60 м, ширина 32 м, над водою виступає на 0,7–0,8 м, овальної форми). Металевий міст, виготовлений на машинобудівному виробництві № 1 за проектом П. О. Макарича, з'єднує паркову територію з островом, який укритий деревною та чагарниковою рослинністю. Деревостан формують такі види: тополя біла (*Populus alba* L.), липа серцелиста (*Tilia cordata* Mill.), ясен високий (*Fraxinus excelsior* L.), вільха клейка (*Alnus glutinosa* (L.) Gaerth.), сосна кримська (*Pinus pallasiana*), клен звичайний (*Acer platanoides* L.), к. польовий (*Acer campestre* L.), черешня (*Cerasus avium* (L.) Moench.) тощо. У трав'янистому покриві острова зустрічаються лілійник рудуватий (*Hemerocallis fulva* (L.) L.) – залишок культивованої флори; гравілат міський (*Geum urbanum* L.), череда трироздільна (*Bidens tripartite* L.) тощо. Береги ставка невисокі, укриті деревними масивами, мілководдя заросле угрупованнями глечиків жовтих (*Nuphar lutea* (L.) Smith.), очерету звичайного (*Phragmites australis* (Cav.) Trin. ex Steud.).

Поверхня парку рівна, слабкохвиляста, перепад висот незначний. Великі площі вкриті деревною та чагарниковою рослинністю. Деревостан формують такі види: тополя біла (*Populus alba*), ясен високий (*Fraxinus excelsior*), липа серцелиста (*Tilia cordata*), сосна кримська (*Pinus pallasiana*), клен звичайний (*Acer platanoides* L.), к. польовий (*Acer campestre* L.), береза

бородавчата (*Betula pendula* Roth.), дуб звичайний (*Quercus robur* L.), явір (*Acer pseudoplatanus* L.), робінія звичайна (*Robinia pseudoacacia* L.), кінський каштан звичайний (*Aesculus hippocastanum* L.) тощо. Загалом у літературних описах указується, що на території парку зростає до 40 видів дерев і кущів. Також зазначено, що крім "дубів звичайних, каштанів, плакучих верб, є і тюльпанне дерево, сосна кримська, платан" [6]. На жаль, екземплярів тюльпанного дерева (*Liriodendron tulipiferum*), платанів (*Platanus*) не було виявлено. Серед лісового масиву парку зустрічаються групи кінського каштану (*Aesculus hippocastanum*), сосни кримської (*Pinus pallasiana*), ялини звичайної (*Picea abies* (L.) Karsten.), берези бородавчастої (*Betula pendula*). Наявні рудеральні види – бузина трав'яниста (*Sambucus ebulum* L.), кропива дводонна (*Urtica dioica* L.), стеноксис однорічний (*Stenactis annua* Nees.), гравілат міський (*Geum urbanum*), що свідчить про високий ступінь рекреації та збагачення ґрунту азотом. У північно-східній частині парку є широка галявина прямокутної форми, укрита різнотравною рослинністю. На території садово-паркового комплексу прокладено систему ґрунтових доріг, що ведуть до арочного мосту.

Аналізуючи ландшафтну структуру території, варто зазначити, що Синицький парк займає вододільний, схилувий та заплавної типи місцевостей. Заплавний тип місцевості представлений урочищем ставка із двома островами, на який припадає 14,70 % площі парку. Понад 80 % території займає схилувий тип місцевостей, на лівому березі сформований такими урочищами: пологий схил (10°), укритий листяними породами із вкращеннями хвойних; слабкохвиляста вирівняна поверхня (галявина), укрита різнотравною рослинністю; неглибокі (до 2 м) ями; на правому березі представлений пологий схил (5–10°), укритий мішанолісовою рослинністю. Вододільний тип місцевостей представлений слабкохвилястою поверхнею, укритою листяними породами. Парк на заході межує із сільськогосподарськими угіддями, на півночі, півдні та сході – приватними господарствами. Маєток барона Корфа, купальня, лавки, альтанка, причал на цей час не збереглися. Із цегляного муру, який колись оточував парк, залишилася лише незначна частина.

У м. Немирові Вінницької області розташовано Немирівський парк – парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва та пам'ятка архітектури й містобудування. Щодо історії заснування парку, то точного часу закладання парку немає. Відомості про перші роки існування Немирівського парку уривчасті та суперечливі. З одного боку, є дані, що у 1787 р. володар Немирова Вінцентій Потоцький навколо палацу на честь приїзду короля Польщі Станіслава Августа Понятовського заклали парк із регулярним плануванням. Є відомості, що у 1794 р. палац розібрали і перенесли в село Ковалівку. Проте у планах Немирова 1788, 1803 р. парк, закладений Вінцентієм Потоцьким, відсутній. У розвитку Немирівського парку значний внесок зробила Марія Григорівна Щербатова [1; 11]. За часів Вінцентія Потоцького і Болеслава Потоцького територія садово-паркового ландшафту мала регулярне планування [11]. У 1885 р. його переробляли в пейзажний парк за планом віденського садівника Зеннгольца. Потім княгиня приєднала до своїх володінь частину сусіднього поля, і парк розширили вже за новим планом, складеним професором садівництва із Брюсселю Е. Пінаертом Ван Геертом. Останнім, хто працював у Немирові до революції, був відомий празький садівник Франтишек Томайер.

Наприкінці січня 1920 р. палац і парк були націоналізовані декретом раднаркому. До початку лютого до Немирова прибула комісія Наркомосвіти, яка констатувала лише безладне нагромодження розбитих меблів, книжок і решток пограбованого майна. Очоловав комісію директор Вінницького краєзнавчого музею Густав Брилінг.

Невеликий партер прилягає до західного фасаду палацу, а більший (0,75 га) – до східного. На початку ХХ ст. малюнок партеру був дещо іншим. Крім газону, квітів та низькострижених живоплотів використовували інертні матеріали. Улітку на партер із теплих виносили у діжках пальми, у центрі клумби висаджували агаву. Близня до палацу частина партеру створена на одному з ним рівні. У кінці цієї частини – підйом на висоту понад 1 м і знову партер. Біля виходу на терасу раніше знаходилися висічені з каменю леви, сьогодні вони установлені біля входу до палацу. Стінки зі стриженого грабу йшли з обох боків партеру. Кілька мармурових скульптур прикрашали його. Сьогодні в оформленні партеру використано живоплоти з ялини звичайної (*Picea pungens*), тису ягідного (*Taxus baccata* L.) та самшиту вічнозеленого (*Buxus sempervirens* L.). Є стінки із грабу, проте старовинних скульптур немає. Раніше за партером була низка галявин. Крізь них проглядали поля за межею парку, до яких понад 400 м. Сьогодні ця перспектива перекрита будівлею палацу культури. Партери займають близько 1 га із 85 га площі Немирівського парку. На південь від палацу – схил. В його основі знаходиться каскад великих ставків. На березі одного з них створено композицію із гранітних брил, яка нагадує природні виходи кристалічних порід на денну поверхню. Колись у парку було 250 видів дерев і кущів, у 1941 р. – 100, у 1945 – 75, на сьогодні – 113 [11].

Таким чином, близько 60 % площі садово-паркового ландшафту займають урочища схилового типу місцевостей, зайняті, переважно, деревними й чагарниковими парковими насадженнями. Архітектурні споруди, господарські будівлі, регулярні елементи планування території були побудовані на слабко хвилястій поверхні вододільного типу місцевостей.

Парк у с. Печера Тульчинського району Вінницької області був закладений Г. Дукою у 1682 р. Першопочатково його план мав форму витягнутого паралельно річці прямокутника, розділеного навпіл по більшій стороні широкою чотирирядною алеєю із сформованих лип від воріт до палацу. Ще й сьогодні тут можна зустріти дерева, що збереглися від ранніх насаджень. Обидві половини парку розділені по діагоналях дворядними липовими алеями, ними ж обмежений увесь периметр. У той час від річки в парк було прокладено водогін, який не зберігся. Наприкінці ХVІІІ ст., коли поширилася мода на пейзажні парки, нові господарі Печери, Свейковські, побудували палац, значно розширили площу парку за рахунок долини Бугу й лівого берега; дика місцева природа з нагромодженням валунів, мальовничими урвищами та віковими деревами надавала виняткову можливість влаштувати величезний "романтичний" хаос. А для того, щоб внести корективи у природне оточення, переміщувалися валуни, створювалися гроти й купальні. Для порушення немодної симетрії у регулярній частині парку посадили нові дерева, але планування головних алей збереглося. Включивши в парк річку з її мальовничими пейзажами, нові будівники пробрили по схилу від палацу кам'яні сходи, прикрасивши їх мармуровою скульптурою. Широку терасу біля

палацу обмежувала балюстрада з вазами. Звідси відкривався вид на р. Південний Буг.

Велике двоповерхове приміщення палацу палладіанської архітектури з'єднувалося четвертинними галереями із флігелями, утворюючи курдонер, відкритий у бік парадної алеї від воріт. Головний фасад прикрашали портик і класичні, із фронтончиками, наличники вікон від другого поверху.

У Печерському парку зберігся останній архітектурний вибух минулих епох: стилізований під романську архітектуру мавзолей. Написи на цоколі зроблені польською мовою: "Проектував Владислав Городецький", будували Костянтин і Яніна Потоцьких, подружжя Потоцькі, 1904 р. На початку XIX ст. Ян Свейковський збудував на місці колишньої садиби великий палац у класичному стилі, який мав би бути копією тульчинського (але у два рази меншою). Уважається, що саме Свейковський розширив площу садиби за рахунок долини Бугу та лівого берега. Тоді склалися планування парку. Від входу до палацу йшла чотирирядна липова алея. Планування парку на рівному плато було регулярним. Схилю до Бугу були вкриті природним лісом. Ця ділянка мала ландшафтне планування. На схилах містилися природні виходи каміння на поверхню. Сьогодні Печерським парком називається лише Правобережна частина, яка займає 19 га. Лівобережна називається Сокілецьким парком, площею 26 га, який підпорядкований Немирівському кардіологічному санаторію.

Згодом на місці палацу збудували корпус лікарні (саме їй сьогодні підпорядковується парк). У цілому планування парку збереглося. У 1953 р. обстеження насаджень зробив О. Л. Липа. За його даними, тут зросло 65 видів дерев і кущів (до війни понад 100). Найбільших розмірів досягли липи в алеї (до 5,5 м в обхваті). Серед дендрораритетів він називає ялину східну (*Picea orientalis* (L.) Link), вербу вавілонську (*Salix babylonica* L.). Із хвойних екзотів зростали сосна Веймута (*Pinus strobus* L.), чорна (*Pinus nigra* L.); псевдотсуга (*Pseudotsuga menziesii* (Mirb.) Franco), модрина (*Larix decidua*); із листяних – гірकोкаштан звичайний (*Aesculus hippocastanum* L.), дуб червоний (*Quercus rubrum* L.), липа широколиста (*Tilia platyphyllos* Scop.), горіх чорний (*Juglans nigra* L.), клен цукристий (*Acer saccharinum* L.). Із кущів – барбарис звичайний пурпурнолистої форми (*Berberis vulgaris* L.), оцтове дерево (*Rhus typhina* L.), сніжноягідник білий (*Symphoricarpos alba* L.), бузина чорна розсіченолиста (*Sambucus nigra* L.), бузок звичайний (*Syringa vulgaris* L.), гордовина (*Viburnum lantana* L.), жимолості татарська (*Lonicera tatarica* L.) та каприфоль (*Lonicera caprifolium* L.) тощо.

За даними Л. І. Рубцова, наприкінці 50-х рр. у парку зростали липи діаметром до 2 м, ясен звичайний (*Fraxinus excelsior* L.) (Ø1,5 м), дуб звичайний (*Quercus robur*) (Ø1,25 м), берест (*Ulmus carpinifolia* Rupp. ex G. Suckow) (Ø понад 1,0 м), а також найбільший в Україні клен польовий (*Acer campestre* L.) (Ø 0,8 м, h = 20 м). Із екзотів зафіксовано дві псевдотсуги (*Pseudotsuga menziesii*), сім модрин (*Larix decidua*), сосни чорні (*Pinus nigra*) та гірकोкаштан (*Aesculus hippocastanum*).

На сьогодні Ю. О. Клименко, А. В. Клименко зазначають, що в парку є 59 видів дерев і кущів, із них сім хвойних (модрина європейська (*Larix decidua*), ялина звичайна (*Picea vulgaris*), ялина колюча блакитної форми (*Picea pungens*), сосна чорна (*Pinus nigra*), Веймута (*Pinus strobus*), звичайна (*Pinus*) і туя західна (*Thuja occidentalis*)).

Не виявлені ялина східна, псевдотсуга, верба вавілонська, бузина чорна розсіченолиста тощо. Збереглися старі липи в алеях і насадженнях (стовбур найбільшої має 580 см в обхваті), модрина – до 50 см, сосни чорні – до 68 см, Веймутіві – до 44 см, сосни звичайні – до 82 см тощо. Найпоширенішим видом у парку є ясен звичайний. Зокрема природний ясеневий масив вкриває схил до Південного Бугу [7].

Висновки. На сьогодні більшість садово-паркових ландшафтів Правобережної України перебувають у незадовільному стані. З метою збереження та поліпшення сучасної структури садово-паркових ландшафтів необхідно вжити таких заходів: значно розширити їхні площі й поліпшити функціонування елементів інфраструктури; упорядкувати межі садово-паркових ландшафтів та надавати більше уваги їх парагенетичним і парадинамічним взаємозв'язкам із прилеглими територіями: чітко окреслити роль та значення наявних і майбутніх садово-паркових ландшафтів у структурі регіональних екомереж.

Список використаних джерел:

1. Барнасюк О. С. Щербатова в історії м. Немирів / О. С. Барнасюк, М. Г. Княгиня // Наук. зап. Вінницьк. держ. пед. ун-ту імені Михайла Коцюбинського. Історія. – 2006. – Вип. XI. – С. 96–99.
2. Білоус В. І. Садово-паркове мистецтво : коротка історія розвитку та методи створення художніх садів / В. І. Білоус. – К. : Науковий світ, 2001. – 299 с.
3. Дендрологический парк "Софиевка" / И. С. Косенко, Г. Е. Храбан, В. В. Митин, В. Ф. Гарбуз. – К. : Наук. думка, 1990. – 160 с.
4. Денисюк Г. І. Нариси з антропогенного ландшафтознавства: навч. посіб. / Г. І. Денисюк, В. М. Воловик. – Вінниця : Гіпаніс, 2001. – 170 с.
5. Державний реєстр національного культурного надбання (Пам'ятки містобудування і архітектури України) // Пам'ятки України. Історія та культура: наук.-поп. ілюстрований часопис. – 1999. – № 2–3. – С. 3–161.
6. Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область / за ред. В. М. Кулаковського. – К. : Гол. ред. укр. рад. енцикл. Академії наук УРСР, 1972. – 787, с.
7. Косаревський І. О. Парки України : прийоми створення паркового пейзажу / І. О. Косаревський. – К. : Держ. вид-во літ-ри з будівництва і архітектури УРСР, 1961. – 176 с.
8. Косенко І. С. Дендрологічний парк "Софіївка": моногр. / І. С. Косенко. – Умань, 2003. – 230 с.
9. Косенко І. Третє століття славетного парку / І. Косенко // Хроніка 2000 : укр. культуролог. альманах. – 2001. – Вип. 41–42. – С. 504–523.
10. Кравцова І. В. Просторово-часовий аналіз формування та функціонування садово-паркових ландшафтів Правобережного лісостепу України : автореф. дис. ... канд. геогр. наук : спец. 11.00.11 "Констр. географія і рац. використання природ. ресурсів" / І. В. Кравцова. – К., 2010. – 20 с.
11. Малаков Д. В. Минуле Немирів / Д. В. Малаков. – К. : Оранта, 1998. – 105 с.
12. Мильков Ф. Н. Человек и ландшафты : очерки антропогенного ландшафтоведения / Ф. Н. Мильков. – М. : Мысль, 1973. – 224 с.
13. Мордатенко Л. Дендропарк "Олександрія" / Л. Мордатенко, В. Гайдамак, С. Галкін // Хроніка 2000 : укр. культуролог. альманах. – 2001. – Вип. 41–42. – С. 459–475.
14. Реєстр територій та об'єктів природно-заповідного фонду Черкаської області. – Черкаси, 1986. – 43 с.
15. Рубцов Л. И. Проектирование садов и парков : учеб. пособие / Л. И. Рубцов. – М. : Стройиздат, 1979. – 182 с.
16. Село Синиця та його сад // Ильичевец – 2006. – 22 квітня – С. 7.

References:

1. Barnasyuk O. S. Sherbatova v istoriyi m. Nemirova / O. S. Barnasyuk, M. G. Knyaginya // Naukovi zapiski Vinnickogo derzhavnogo pedagogichnogo universitetu imeni Mihajla Kocyubinskogo. Seriya: Istorya. – 2006. – Vip. XI. – S. 96–99.
2. Bilous V. I. Sadovo-parkove mistectvo : korotka istoriya rozvitku ta metody stvorenniya hudozhnih sadiv / V. I. Bilous. – K. : Naukovij svit, 2001. – 299, [1] s.
3. Dendrologicheskij park "Sofievka" / I. S. Kosenko, G. E. Hraban, V. V. Mitin, V. F. Garbuz. – K.: Naukova dumka, 1990. – 160 [1] s.
4. Denisik G. I. Narisi z antropogennoho landshaftoznavstva: navch. posib. / G. I. Denisik, V. M. Volovik. – Vinnicya : Gipanys, 2001. – 170, [2] s.
5. Derzhavnij reyestr nacionalnogo kulturnogo nadbannya (Pam'yatki mistobuduvannya i arhitekturi Ukrainy) // Pam'yatki Ukrainy. Istorya ta kultura: naukovo-populyarnij ilustrovanyj chasopis. – 1999. – № 2–3. – S. 3–161.

6. Istorija mist i sil Ukrayinskoyi RSR. Cherkaska oblast / za red. V. M. Kulakovskogo. – K.: Golovna redakciya ukrayinskoyi radyanskoyi enciklopediyi Akademiyi nauk URSS, 1972. – 787, [1] s.

7. Kosarevskij I. O. Parki Ukraini : prijomi stvorenniya parkovogo pejzazhu / I. O. Kosarevskij. – K.: Derzhavne vid-vo literaturi z budivnictva i arhitekturi URSS, 1961. – 176, [2] s.

8. Kosenko I. S. Dendrologichnij park "Sofiyivka" : monografiya / I. S. Kosenko. – Uman, 2003. – 230, [2] s.

9. Kosenko I. Tretye stolittya slavetnogo parku / Ivan Kosenko // Hronika 2000 : ukrayinskij kulturologichnij almanah. – 2001. – Vip. 41–42. – S. 504–523.

10. Kravcova I. V. Prostorovo-chasovij analiz formuvannya ta funkcionuvannya sadovo-parkovih landshaftiv Pravoberezhnogo lisostepu Ukraini : avtoref. dis. na zdobuttya nauk. stupenya kand. geogr. nauk : spec. 11.00.11 "Konstr. geografiya i rac. vikoristannya prir. resursiv" / I. V. Kravcova. – K., 2010. – 20 s.

11. Malakov D. V. Minule Nemirova / D. V. Malakov. – K. : Oranta, 1998. – 105, [1] s.

12. Milkov F. N. Chelovek i landshafty : ocherki antropogennoho landshaftovedeniya / F. N. Milkov. – M. : Mysl, 1973. – 224, [2] s.

13. Mordatenko L. Dendropark "Oleksandriya" / L. Mordatenko, V. Gajdamak, S. Galkin // Hronika 2000 : ukrayinskij kulturologichnij almanah. – 2001. – Vip. 41–42. – S. 459–475.

14. Reyestr teritorij ta ob'ektiv prirodno-zapovidnogo fondu Cherkaskoyi oblasti. – Cherkasi, 1986. – 43, [2] s.

15. Rubcov L. I. Proektirovanie sadov i parkov : ucheb. posob. / L. I. Rubcov. – M. : Strojizdat, 1979. – 182, [2] s.

16. Selo Sinicya ta jogo sad // Illichev. – 2006. – 22 kvitnya. – S. 7.

Надійшла до редколегії 02.10.18

И. Кравцова, канд. геогр. наук, доц.,

А. Лаврик, канд. геогр. наук

Уманский государственный педагогический университет имени Павла Тычины, Умань, Украина

ПРОСТРАНСТВЕННО-ВРЕМЕННОЙ АНАЛИЗ ФОРМИРОВАНИЯ СТРУКТУРЫ СОВРЕМЕННЫХ САДОВО-ПАРКОВЫХ ЛАНДШАФТОВ ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ

Выполнен пространственно-временной анализ формирования структуры садово-парковых ландшафтов Правобережной Украины на примере Национального дендрологического парка "Софиевка" НАН Украины, дендрологического парка "Александрія" НАН Украины, Синицкого парка Черкасской области, Немировского парка, Соколяцкого и Печерского парков Винницкой области. Сделан акцент на том, что пространственное расположение Правобережной Украины, особенности природных условий и разнообразие натуральных ландшафтов определили привлекательность территории для её освоения разными народами и этносами. Порубежность положения определила взаимодействие и наложение западноевропейской и восточноевропейской культур, материальным результатом которых стали садово-парковые ландшафты. Садово-парковые ландшафты – это своеобразная группа антропогенных ландшафтов, которые состоят из природного и технического блоков. Особенности именно технического блока определяются не только природными условиями территории, но и культурой организации садово-паркового ландшафта определённого исторического периода. Отмечено, что в ландшафтной структуре старинных садово-парковых ландшафтов представлены русловой, пойменный, склоновый и водораздельный типы местностей, которые есть типичными для территории исследования. Формирование, функционирование и развитие садов и парков связаны с особенностями социально-экономического и исторического развития территории. Руслово-пойменный тип местностей представлен урочищами рек, прудов, островов, выровненных поверхностей, занятых луговой растительностью. Преимущественно урочища этого типа местностей осложнены такими ландшафтно-техническими системами как мосты и плотины. Склоновый тип местностей включает разнообразные простые и сложные урочища с крутизной склонов от 5° до крутых отвесных стенок. Он занят, в основном, парковыми насаждениями и луговыми участками. Ландшафтно-технические системы представлены различными видами лестниц. Водораздельный тип местностей представлен урочищами слабо волнистых поверхностей. Он включает парковую застройку, представленную различными зданиями. Несмотря на пейзажный стиль планировки территории, в пределах водораздельного типа местностей наблюдается наличие регулярных элементов организации территории – это аллеи, партеры, боскеты тому подобное.

Ключевые слова: антропогенные ландшафты, садово-парковые ландшафты, парки, урочища, ландшафтная структура.

I. Kravtsova, PhD Geography, Associate Professor,

O. Lavryk, PhD Geography

Pavlo Tychnyna Uman State Pedagogical University, Uman, Ukraine

SPATIAL-TEMPORAL ANALYSIS FORMATION OF THE STRUCTURE OF MODERN GARDEN-PARK LANDSCAPES OF RIGHT-BANK UKRAINE

The spatial and temporal analysis of the formation of the structure of garden-park landscapes of the Right-Bank Ukraine on the example of the National Dendrology Park "Sofiyivka" of the National Academy of Sciences of Ukraine, Alexandria Dendrological Park the National Academy of Sciences of Ukraine, Sinitsky Park of Cherkassy region, Nemirovsky Park, Sokiletsky Park, Sokiletsky and Pechersk parks of Vinnitsa region were done in the article. The emphasis was placed on the spatial location of the Right-Bank Ukraine, the peculiarities of natural conditions and the diversity of natural landscapes, which determined the attractiveness of the territory for its development by different peoples and ethnic groups. The boundary of the situation led to the interaction and overlay of Western European and Eastern European cultures, the material expression of which are garden-park landscapes. Garden-park landscapes are a special group of anthropogenic landscapes, which are composed of natural and technical blocks. The features of the technical block are determined not only by the natural conditions of the territory, but also by the culture of the organization and creation of the garden-park landscapes that is characteristic of the corresponding historical period. It was noted that in the landscape structure of the old garden-park landscapes, there are river, floodplain, sloping and watershed types of areas that are typical for the research area. Formation, functioning and development of gardens and parks are associated with the peculiarities of the socio-economic and historical development of the territory. The river-floodplain type of terrain is represented by tracts of rivers, ponds, islands, leveling surfaces, occupied by meadow vegetation. Mostly, the tracts of this type of terrain are complicated by such landscape-technical systems as bridges and dams. On average, the river-floodplain type of terrain accounts for 10 to 20% of the area of the garden park landscape. The sloping type of terrain includes a variety of simple and complex tracts with steep slopes of 5° to steep sloping walls. Busy, mostly, parked plantations and ray fields. Landscape-technical systems are represented by different types of stairs. This type of terrain accounts for the largest share of garden-park landscape – from 60% to 90%. This fact is connected with the specifics of the organization of garden-park landscapes within the territory of the Right-Bank Ukraine. Watershed type of terrain is represented by tracts of weakly wavy surfaces. It includes a park building, which is represented by various buildings. Regardless of the landscape style of planning the territory, within the limits of the water-type type of terrain, there are regular elements of the organization of the territory – they are alleys, parterals, bosquets, etc. Up to 20% of the area of the landscape garden landscape belongs to the tract of the watershed type of terrain. It was concluded that most of the garden-park landscapes of Right-bank Ukraine are now in a poor condition. In order to preserve and improve the modern structure of garden-park landscapes, the following measures should be taken: to significantly expand their areas and improve the functioning of the infrastructure elements; to regulate the boundaries of garden-park landscapes and to pay more attention to their paragenetic and paradigmatic interconnections with the surrounding territories: to clearly outline the role and significance of existing and future garden-park landscapes in the structure of regional ecosystems.

Key words: anthropogenic landscapes, garden-park landscapes, parks, tracts, landscape structure.